

O'ZBEK TILIDA NUTQ ODOBI MASALALARI

Imomaliyeva Dilnavoz, rus tili va adabiyoti ta'limi yo'nalishi talabasi,

Ilmiy rahbar: Ahnedova Hikmatxon Tursunovna,

Qo'qon DU Fakultetlarao tillar kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada so'zning o'zigina emas, balki shu so'z kim tomonidan, qanday sharoitda va qay yo'sinda istifoda etilayotgani muhimligiga alohida e'tibor qaratilgan. Shu sababdan qadimdan to bugungacha yaratilgan va yaratilayotgan og'zaki hamda yozma manbalarda nutq madaniyatiga e'tibor muhim bo'lib kelgani asoslab berilgan. Xalq og'zaki ijodi manbalarida qisqa, lo'nda, oz, aniq, ma'noli, mazmunli, mantiqli, rost, ta'sirchan so'zlash kabi nutq odobi va madaniyatiga doir xalq og'zaki ijodi namunalarning mazmun mohiyati xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: nutq madaniyati, maqol, topishmoq, doston, ertak, qo'shiq, shirinkalomlik, nutq odobi.

Аннотация. В данной статье особое внимание уделяется тому факту, что так же, как основой лингвистики является слово, так и основой культуры речи является слово, в этой области важно не только само слово, но и то, кем, при каких обстоятельствах и каким образом это слово используется. По этой причине было обосновано, что внимание к культуре речи в устных и письменных источниках, созданных и созданных с незапамятных времен и по сей день, является важным. В статье размышляется о сущности примеров народного устного творчества в речевом этикете и культуре, таких как короткая, емкая, мелкая, ясная, многозначительная, осмысленная, логичная, правдивая, эффектная речь.

Ключевые слова: культура речи, пословица, загадка, эпос, сказка, песня, лицемерие, речевой этикет.

***Annotation.** In this article, special attention is paid to the fact that just as the basis of linguistics is the word, so the basis of speech culture is the word, in this area it is important not only the word itself, but also by whom, under what circumstances and how this word is used. For this reason, it has been proved that attention to the culture of speech in oral and written sources, created and created from time immemorial to this day, is important. The article reflects on the essence of examples of folk oral creativity in speech etiquette and culture, such as short, capacious, shallow, clear, meaningful, meaningful, logical, truthful, effective speech.*

Keywords: culture of speech, proverb, riddle, epic, fairy tale, song, hypocrisy, speech etiquette.

Kirish.

Нутқ маданияти башариятнинг сўздек муқаддас неъмат билан зийнатланган куни билан тенгдош десак, табиийки, хали ёзув бўлмаган пайтдан, оғзаки ижод намуналари пайдо бўлган замондан мазкур масалага эътибор қаратилган. Халқ оғзаки ижодининг турли жанрлари – мақол, топишмоқ, достон, эртак, аския, ривоят, афсоналарда чиройли нутқ, маданиятли нутқ ҳақида кўп сўз борган, қаҳрамонлар тилининг ширинлиги, муомаласининг неқбинлиги билан халқнинг орзу-умидларидаги қаҳрамонлар сифатида яшовчанлик касб этган. Айтимчилар ўз қаҳрамонларининг нутқига алоҳида эътибор билан қараган – уларнинг диолог, монологларида сўз нафосатининг қайралган ва кутилмаган гўзалликларини инкишоф этганлар. Сўз ва нутқнинг фасоҳати халқ яратган мақол ва топишмоқларда ҳам ўз ифодасини топган.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Лингвистиканинг асоси сўз бўлгани каби, нутқ маданиятининг асосини ҳам сўз ташкил этади. Бу соҳада сўзнинг ўзигина эмас, балки шу сўз ким томонидан, қандай шароитда ва қай йўсинда истифода этилаётгани муҳим. Шу сабабдан қадимдан то бугунгача яратилган ва яратилаётган оғзаки ва ёзма манбаларда сўз ва унинг ижросига (нутқ маданиятига) эътибор муҳим бўлиб келган. Халқнинг оғзаки ижоди

намуналари бўлмиш асотир (миф), афсона ва эртакларда асарларнинг бош қаҳрамонлари ёвуз кучлар (девлар, монстрлар, ялмоғизлар ва б.)га дуч келганларида ширинкаломлик билан салом беришлари уларни тасодифий фалокатлардан асраб қолганликлари – “Саломинг бўлмаганида икки ямлаб бир ютар эдим” деган клешаларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Ёки “Зумрад ва Қиммат” эртагида Зумрад ўрмонда адаштириб келинганида ширинсуханлиги, саломини канда қилмаганлиги, меҳнатсеварлиги туфайли бойликларга сазовор бўлиб, соғ-саломат ўз хонадонига қайтганлиги, Қимматнинг эса инжиқ ва эркатоилиги, кўпол тиллилиги оқибатида шарманда бўлганлиги воқеалари ҳам ботинан тил маданиятига, бинобарин, нутқ маданиятига алоқадорлиги билан эътиборни тортади. Чунончи, халқ достонларида кўп дуч келинадиган сажъларда айтимчи нутқининг фасохати янада бўртиб намоён бўлади. Шу жиҳатдан “Тоҳир ва Зухра” достонида бундай сажъ намунасига дуч келинади. Куютир саҳросида саргардон бўлиб кезган Тоҳир юра-юра Гўшаи товусон деб аталадиган бир чаманзор жойга етишади. Бахши сажъ санъатидан маҳорат билан фойдаланиб, ҳар жойида мрамрдан ҳовузлар қилинган бу ажойиб гўшани “думини чодир қилиб юрган товуслар, булбуллар сайраган, тўтилар куйлаган, жами кушлар гир теварагини тўйлаган, кўрганни ҳайрон айлаган” деб таърифлайди. Ёки “Кутуғмиш” достонида Холбека таърифида айтилган ушбу сажъ ҳам нутқнинг гўзал кўриниши сифатида эътиборни тортади: Холбеканинг юзлари тўлин ойдаи, юришлари чопқиллаб юрган тойдай, сочлари шарқираб оққан сойдаи; у ёғида тўксон беш, бу ёғида тўксон беш, ўн кам икки юз кокили бор; бир томонини тилла сувига ботирган, бир томонини кумуш сувига ботирган, шамолда қотирган...

Халқ кўшиқлари матнида ҳам шеърый нутқнинг бениҳоя жозибали, маданий нутқ унсурлари билан зийнатланган мисраларга дуч келинадик, булар ҳам ўзбек халқи нутқ маданиятининг илдизлари узок ўтмишга бориб тақалиши, уларда инсон кайфияти, ақлу заковати, диду фаросатининг юксак даражада бўлганини кузатиш мумкин. Улардаги ташбеҳлар, метафора ва

бошқа кўчимлар, муболағалар эшитгувчининг юрагини “жиз” эткизиш баробарида, руҳиятига-да таъсир ўтказди.

Айниқса, халқ мақолларида сўзнинг ва нутқ эгасининг нутқ жараёнидаги иштироки масаласига алоҳида диққат қилинган намуналари кўплаб учрайди. Ана шу нуқтаи назардан, халқ мақолларига, уларда сўзнинг қудрати, жозибаси, кишиларнинг нутқида сўзнинг иштироки мавзуларига дахлдор айрим намуналарини кўриб чиқайлик.

“Қиличнинг захри кетса ҳам, сўзнинг захри кетмайди” мақолида ҳам нутқда сўзни ишлатишдаги хушёрлик, кишининг дилига қаттиқ тегмайдиган сўзларни истифода қилиш кераклиги хусусида гап боради. Шу ўринда бир қатор халқлар фольклорида кенг тарқалган “Дехқон билан айик” эртагини эслаш кифоя. Эртақда нақл қилинишича, дехқон билан айик дўст тутунади. Улар узоқ вақт бирга, тотувликда ҳаёт кечирадилар. Кунларнинг бирида дехқон айикнинг баданидан келаётган тер ҳидидан жирканиб, ундан сассиқ ҳид келаётганидан шикоят қилиб, аччиқ бир сўз айтади. Бу сўз айикни қаттиқ ранжитади. Шунда айик болтани олиб, дехқонга тутқзади ва бошига қаттиқ урушини сўрайди. Дехқон болтани олиб, айикнинг бошига уради. Боши ёрилган айик ўкирганича ўрмонга кириб кетади. Орадан кунлар, ойлар, йиллар кечади. Кунларнинг бирида айик ўрмондан чиқиб келади ва дехқонга рўбарў бўлади ва болта жароҳатлаган бошини дехқонга кўрсатади. Дехқон айикнинг бошидаги жароҳат битиб кетганини кўради. Шунда айик боши ва кўксини кўрсатиб, “бошимга сен урган болтанинг излари битиб кетди. Бироқ қалбимга сен етказган жароҳат хали ҳам битгани йўқ. Ҳар эслаганимда бу жароҳат янгилашиб, дилимни вайрон қилади”, дея дехқонни изза қилади.

Айрим бир топишмоқлар ҳам сўз, фикр, сўзга чечанлик, нутқ имкониятларининг серқатламлиги хусусида эканлиги билан диққатни тортади. Масалан, жавоби сўз, гап бўлган “Асалдан ширин, захардан аччиқ”, “Бировни суйдирар, бировни куйдирар”, “Оғзимни очдим, учди-кетди, Самарқанду Бухоро бориб етди”, “Оғиздан чиққанча меники, оғиздан чиққани элники”,

“Асал эмас, ёқади, ари эмас, чақади” сингари топишмоқларда сўз, унинг таъсирчанлиги ва жозибаси мужассам эканлигини сезиш қийин эмас.

Xulosa. Бир сўз билан айтганда, халқ оғзаки ижодининг турфа жанрларида инсонни “ашрафул махлуқот” қилган сўз, сўзлаш ва унинг одоби, қисқаси, нутқ маданияти борасидаги қарашлар мавжудлиги, нутқ маданияти ментал феъл-атвор бўлиб, халқнинг маънавий оламининг ажралмас қисми эканлиги кўп бора уқтирилганини сезиш ва ундан ибрат олиш мумкинлигини кўрсатади.

Tavsiyalar. So'z, нутқ ва нутқ одоби хусусида келтирилган мисоллар инсонда нутқ маданияти, сўзлаш усуллари, сўз бойлиги талаб даражасида бўлиши, инсон мумкин қадар чиройли сўзлар, айрим ўринларда бадийлашган иборалар, халқ тилининг таъсирчан ва музайян ифодаларини ишлатиш меъёрларини ўзлаштириши ва буни одат тусига киритиши зарурлиги хусусидаги tavsiyalar berish mumkin.

1. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

2. Мирзаев Т. Сўздан сўзнинг фарқи бор.// Ўзбек халқ мақолари. Т.: Шарқ, 2005. Б. 3.
3. Н.Бердиёров, Р.Расулов “Ўзбек тилининг паремиологик луғати” Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
4. Ш. Шомақсудов, Ш. Шораҳмедовларнинг “Маънолар махзани” Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001.
5. Улуқов Н., Абдулҳамидова Л. Нутқ маданияти таҳлил ва талқинлари. – Т.Наврўз, 2017. Б.9.
6. Улуқов Н., Абдулҳамидова Л. Нутқ маданияти таҳлил ва талқинлари. – Т.Наврўз, 2017. Б.9.
7. 6. То‘xliyev B. O‘zbek adabiyoti. Toshkent: O‘qituvchi, 2000. B.105
8. 7. Mirzayev T. So‘zdan so‘zning farqi bor.// O‘zbek xalq maqolari. T.: Sharq, 2005. B. 3.

9. 8. Uluqov N., Abdulhamidova L. Nutq madaniyati tahlil va talqinlari. – T.Navro‘z, 2017. B.9.
10. H.Ahmedova. Analysis and Description of Ancient Sources of Speech Culture/ Journal of Advanced Zoology, Volume 44 Issue 04 Y <https://jazindia.com> [scopus ear2023 Page
11. Hikmatxon Ahmedova. Ona tilini o‘qitish metodikasi. “ILM VA FAN” nashriyoti T.2023
12. Ahmedova "A.Navoiyning “Mahbub-ul-qulub” asaridagi nutq madaniyatiga oid qarashlari". <https://doi.org/10.5281/zenodo.10315527>